

Дәріс №4.

Тақырыбы: Мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, өтірік өлеңдер

Жоспар:

1. Мақал. Мақалдардың тақырыбы, өзіне тән ерекшелігі. Мәтел.
2. Жұмбақ. Жұмбақтардың тақырыбы, мазмұны, өзіне тән ерекшелігі.
3. Жаңылтпаш және өтірік өлеңдер.

Мақсаты: Мақал - мәтелдердің жанрлық белгілерін, классификациялық принциптерін, тақырыптық, логикалық - семантикалық жіктеулер туралы түсінік беру. Мақал - мәтелдер ауызекі сөйлеу тілімен байланысын, құрылысының тұрақты болу себептерін түсіндіру. Мақал - мәтелдердің тура және ауыспалы, жалпы және жалқы мағыналарын, құрылыс, ұйқас, ырғақ ерекшеліктері, троптың атқаратын қызметін меңгерту. Мәтелдің мақалдан айырмашылығын, қанатты сөздердің, афоризмдердің, фразеологиялық тіркестердің мақал - мәтелдердің арақатысын ашып көрсету. Қазақ жұмбақтарының жиналу, зерттелу тарихына шолу жасау. Жұмбақтардың жасалу жолы мен тәсілдерің, жұмбақтардың тақырыбы, ондағы қазақ тұрмысының көрінісінен мағлұмат беру. Ересектер мен балалар шығармашылығында қатар жүруі, ертегілермен, айтыстармен және мақал - мәтелдермен байланысын, жұмбақтардың айтылу формасы мен көркемдік тәсілдерін меңгерту.

Негізгі ұғымдар: мақал - мәтел, тақырып, жұмбақ, мазмұн, пішін, өтірік өлең.

Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақалдың өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, әдебиеттік жағынан алғанда, мақал үлкен толғау, қисынды ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс - тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әртүрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады.

Қандай мақалды алсақ та, оның шығуына үлкен уақиға, мәнді әңгіме себеп болған. Мақал соларға берілген баға, жасалған қорытынды, яғни «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» есебінде жүреді. Халық аз сөзге көп мағына сыйдыра отырып, өзінің өмірінде көргендерін, бастан кешірген кезеңдерін, алған тәжірибелерін мақал арқылы айтып береді. Бұл жағынан алғанда, көптеген мақалдар ақыл - өсиет, нақыл сөз есебінде қызмет атқарады.

Мақалды тудырушы - еңбекші халық. Ол халық данышпандығының алтын қазыналы мұрасы болып табылады. Бұдан, әрине, барлық мақалды халық шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, мақал да таптық ой-санадан, таптық көзқарастан туған. Мақалдарды үстем тап та шығарып, оған таптық ой-мүддесін қосқан, идеологиялық құрал еткен. Мәселен, «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін», «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас», «Алтын басты әйелден бақа басты бала

артық» деген сияқты үстем тап адамдары шығарған мақалдар халықтың тілегіне, көзқарасына мүлде жат, жанаспайды. Сондықтан оларды еңбекші халық қабылдамаған. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы мен салты, дүние танудағы көзқарасы, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен қайғысы, айтатын ақыл-өсиеті, үйретуі мен үкімі, қысқасы халық өмірінің барлық жақтары басты тақырыбы болып отырады.

Халық мақалдарының тақырыбы өте көп. Солардың ішінде ең күрделі бір саласы адам баласының еңбек ету жайларына арналған. Еңбек адамды мақсат-мұратқа жеткізуші, абырой әперетін іс екендігін халық мақалдары арқылы дәлелдеп көрсетеді. «Еңбегі бардың - өнбегі бар», «Еңбек түбі - мереке» деп, халық адал еңбекті ардақтайды. Дүние-байлық, шат өмір еңбек арқылы болатындығын, адамды тек еңбек қана қатарға қосатындығын суреттейді. Еңбек етпеген адамды, жатып ішер жалқауларды халық өзінің мақалы арқылы сынға алады, шенейді. Бұған: «Еңбегі аздың - өнбегі аз», «Еріншектің ертеңі таусылмас» деген мақалдарды келтіруге болады.

Еңбек тақырыбына арналған мақалдардың қайсысы болса да ақыл-өсиет түрінде айтылады. Еңбек ету оңай еместігін, қиыншылығы мен бейнеті, ауыртпалығы барлығын ескертеді. Осылардың бәрін еңбегімен жеңген адам ғана мақсатына жететіндігін аңғартады. Мұны «Бейнет, бейнет түбі зейнет», «Бейнетсіз рақат жоқ», «Әрекет болмай, берекет болмас», «Еңбек етсең – емерсің» деген секілді мақалдардан көреміз.

Адал еңбекті ардақтаған халық кәсіп ет, жұмыс істе дегенде ең алдымен мал бағуды ұсынады. Оның себебі қазақ халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі төрт түлік малға байланысты болғандығынан.

Өмір бойы мал бағып тіршілік еткен, оның сырын жақсы білген халық әрбір түліктің қандай қасиеті барлығын, адам өмірінде қандай орын алып, қандай қызмет атқаратындығын мақал арқылы да көрсетіп отырады. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» дей отырып, сол малдарының қасиетін, қызметін айтады. «Жылқы - малдың патшасы, түйе - малдың қасқасы», «Түйе жисаң - нардан жи, сиыр жисаң - тарғылдан жи», «Мал бақсаң, қойдан бақ, май кетпейді шарадан» деп бағалайды, төрт түліктің тұрмыс-тіршілікте алатын орны қандай екендігін атайды.

Халық өзінің мақалдары арқылы мал бағу, мал басын өсіру жөнінде ғасырлар бойы жинаған, жүзеге асырған тәжірибесін айтып береді. «Түлік төлден өседі» дей отырып, сол түліктерді өсіру үшін қажырлы еңбек керектігін ескертеді. «Жатқанға жан жуымас, жалқауға мал жуымас», «Ат шаппайды, бап шабады», «Мал жисаң, қонысын тап», «Бақпасаң мал кетеді» деп ақыл айтады. Адал еңбекті сүйген халық, мал басын өсіру үшін аянбай жұмыс істе, ерінбей еңбек ет, сонда ғана мал құралады дейді. Ал еңбек етпей, ұрлық немесе барымта жолымен мал жинап баюды көздеушілікті халық қатты сынға алады, шенейді. Ұрлық пен барымта халыққа жат екендігін, ол адамды тақырға отырғызатындығын, бұлардан безу керектігін айтып, «Ақ жүрген адам азбас» деп қорытады және «Ұрыға мал құтаймас», «Ұрлық, ұрлық түбі –

қорлық», «Барымтамен бас кетер», «Жортуылшының басы жолда қалады» деп сипаттайды.

Мал басының құралуы, өсіп-өрбуі тек адал еңбекке байланысты деп түсінген халық бұл жөнінде қожа-молдалар айтатын діни ұғымдарға да қарсылық көзқарасын білдіреді. Егер дін иелері мал басының өсуін құдайға байланысты, малды құдай береді десе, еңбек адамы бұл түсінікті бекерге шығарады да, «Мал баққанға бітеді» деп өз тұжырымын айтады. «Тана пайда бермесе, тәңірі пайда бермейді». «Тоғыз қабат торқадан, тоқтышағымның терісі артық» деп адал еңбегімен жинаған малдарын ардақтайды. «Еңбексіз тапқан мал, есепсіз кетер» деп түсінген халық, төрт түліктің қайсысы болса да адал еңбекпен бағу арқылы құралатындығын, сонда ғана адам мұратына жететіндігін ескертеді.

Төрт түлік жайында шығарылған халық мақалдарының бәрі де мал баласының адам үшін аса қымбат, қадірлі екендігін айта отырып, бұлардың ішінен жылқы мен түйені ерекше бағалайды. Түліктің басқа түрлеріне қарағанда, түйе мен жылқы көшпелі жағдайдағы шаруа адамы үшін зор қызмет атқарды, шөлдесе сусыны, кесе - киімі, жесе - асы болды. Екіншіден, түйе мен жылқы алыс жолға төзімді, әрі мықты көлік есебінде шаруа адамына көп пайдасын тигізді. Мұнымен қатар, халықтың ел қорғау ісінде ол елеулі орын алды, басқыншы жауға қарсы аттанған батырларға сенімді серік, жауынгер жолдас болды. «Ер қанаты - ат» атанды. Сондықтан да адам баласының мақсат-мұратына жету жолында жылқының алатын орны зор екенін «Таяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер» деп суреттеді.

Халық мақалдарының бірсыпырасы егіншілік кәсіп жайына арналады. Бұл тақырыптағы мақалдардың көпшілігі кейінгі кезде, шамамен айтқанда, XIX ғасырдың ішінде туған секілді. Олай дейтініміз, тарихи деректерге қарағанда, бүгінгі Қазақстанның оңтүстік-батыс аудандарын мекендеген кейбір рулар ғана аздаған егін салып, ертерек кәсіп еткен. Ал шаруашылықтың бұл түрімен бүкіл қазақ халқының айналысуы - XIX ғасырдың іші. Бұған басты себеп қазақ халқының Ресей мемлекетіне қосылуы, ұлы орыс халқымен араласуы, одан үлгі алуы болған. Осыдан былайғы жерде қазақ елі әртүрлі дақылдан егін егіп, оны негізгі кәсібінің біріне айналдырған.

Егін жайында шығарылған мақалдардың қайсысы болса да, ең алдымен егін егу адамға пайдалы екенін дәлелдейді. Рас, бұл мақалдар егінді әртүрлі дақылға (арпа, бидай, сұлы, тары т.б.) бөліп көрсетпейді, жалпы «егін» деген атпен атайды. Егін егу, егіншілікпен кәсіп ету - шаруашылықты өркендетеді, тұрмысты жақсартады деп түсінген халық өзінің мақалдарында оған ерекше мән береді. Егін өздігінен өспейді, оны егу керек, ол үшін егін шығатын жерді даярлау, аянбай еңбек ету керек деген қорытынды жасайды. «Жер - ырыстың кіндігі», «Жер - жомарт» деп, бар байлықтың жерге байланысты екенін білген халық енді осы жерге егін егу керектігін айтады. «Ексең егін – ішесің тегін», «Жердің сәні - егін», «Егін еккеннің есесі көп», «Астығы бар аш болмайды» дей отырып, егіншілікті үлгі етеді, оны тіршілік тірегінің бірі деп бағалайды.

Қазақ мақалдарының көрнекті тақырыбының бірі - ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайын қамтиды. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізіне ақыл-ойы сергек халықтың аталған мәселелер жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, білгірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Үй ішінің, ел-жұрттың, бүкіл қоғамның құралуы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. «Бірлік бар жерде тірлік бар», беркінген күш бар деп бағаланды. Мұны «Бірлік болмай тірлік болмас», «Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Бірыс алды - ынтымақ» деген секілді мақалдардан да көреміз.

Бұл келтірілген мақалдардың бәрі де өмір шындығына негізделіп туғандығын, халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырап тозудың орын алатындығын аңғартады. Халықтың «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді; төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деуі осыдан.

Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың сүйе тындап, сүйсіне жырлағаны - көпшілік үшін жасалған ерлік, батырлық істер, ел қорғау әңгімелері болатын. Бұл тақырыпта нешелеген әдемі әңгіме, ертегі, өлең, жырлар туғанын, оларда халықтың батырлық, ерлік істерді және оны жасаушыларды ардақтағанын білеміз. Халықты сүйсіндірген бұл әңгімелер, оның мақалдарынан да орын алған.

Ел қорғау, батырлық-ерлік істер жайында туған халық мақалдары халықтың бұл жөніндегі ой-тілегі, арман-мүддесі, ерлік сезімі, ұлттық мақтанышы қандай екендігін білдіріп отырады. Бұл тақырыптағы мақалдар, ең алдымен, кімге болса да туған жер, өсіп-өнген ел - одан аса қасиетті, қадірлі, қымбат, ыстық деп көрсетеді. «Туған жердің тауы ыстық», «Ел-жұрты бардың жұтамы жоқ», «Ел іші алтын бесік» деуімен туған елді ардақтайды, жоғары бағалайды. Кейбір мақалдар туған елді басқа елдермен салыстыра келіп, әркімге өз елінің артық екендігін аңғартады. Мұны халық «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Кісі елі - күміс, өз елің -алтын» деген мақалдары арқылы сипаттайды.

Өзінің мақалдарында туған жер, ел-отанды аса жоғары бағалап ардақтаған халық, енді оларды қорғау әрбір ер-азаматтың басты борышы деп біледі. Ел талап, ойран салуды көздеген шапқыншы жау болса, оған қарсы аттану, қасықтай қаны қалғанша, ақтық демі біткенше алысу, сөйтіп, душпаннан отанды қорғап алу халқын сүйген әрбір ер жігіттің азаматтық борышы болатындығын көрсетеді. «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», «Елін сүйген ер болар», «Жүкті нар көтерер, қайғыны ер көтерер» деген мақалдар жоғарыда айтылған пікірдің айғағы.

Халық мақалдары ел қорғау, басқыншы жауды талқандап жеңу жолында ерлік жасаған, қара қылды қақ жарған, қиядан тартып жол салған, жау қамалын қиратқан, табан тірескен айқастарда тайсалып тартынбаған жігіттерді ардақтайды, абыройлы атақ пен даңққа бөлейді. Олардың халық сүйсінген

ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгі етеді. Бұл ретте халық мақалдары мақтаулы ерлерді қоян жүрек қорқақтармен салыстырып, аз сөзбен екеуінің де бейнесін жасайды. Ерлік, батырлық іс жасау тек отанын, ел-жұртын, халқын сүйген адамдардың ғана қолынан келеді, осындай адамдар ғана халық намысын қорғайды, олар қандай қиыншылықтар кездесе де үрейленбей, мұңаймай, ажалға қарсы шабады деп сипаттайды. Батырлардың ерлігі күшінде емес, ақылы мен айласында екендігін көрсетеді. Мұнымен қатар халық ісі үшін қажымай күресіп ерлік жасаған, ел сүйіп батыр атанған адамдардың мінезіндегі жақсы қасиеттері де мақалдардан орын алады.

Бұл қасиеттер: турашылдық, әділдік, айтқан сөзден қайтпаушылық, кішіпейілдік, жолдастықты сақтаушылық, досы үшін жан беруге барушылық, т.б. екендігін аңғартады. Бұған «Ердің екі сөйлегені - өлгені, еменнің иілгені - сынғаны», «Ердің ұялғаны - өлгені», «Ер жігіт - етек жеңі кең жігіт», «Батырда бақастық болмас», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді» деген мақалдар мысал бола алады.

Халық мақалдары қолынан іс келмейтін тоғышарлар мен қоян жүрек қорқақтардың да бейнесін жасайды. Оларды мазақтап әжуалайды, келеке етеді. «Қорқақ көлеңкесінен де қорқады», «Ер бір рет, қорқақ мың рет өледі» деп, аз сөзбен қорқақтардың жағымсыз бейнесін суреттейді. Қара басының ғана қамын ойлаған адам ерлік іс жасай алмайтындығын көрсетеді. Мұндай адамдар үрейшіл келеді, кейде олар қалың қолға іріткі салады деп, «Бір қорқақ мың қолды ірітер, бір құмалақ бір қарын майды шірітер» деп, қорқақ адам жайындағы халықтың турашыл бағасын береді.

Қазақ мақалдарында ел қорғау әңгімесіне байланысты туған тақырыптың бірі - қырағылық, сақтық жайы. Бұл тақырыптағы мақалдардың қайсысы болса да қырағы болу, жайбарақаттыққа салынып жата бермеу жағын қарастырады. «Жау қайда деме - жар астында, бөрі қайда деме - бөрік ас - тында», «Бір елі ауызға - екі елі қақпақ», «Сақтықта қорлық жоқ» деп халықты қырағылыққа шақырады.

Халық мақалдарынан елеулі орын алған, мазмұны мол, көлемі көп тақырыптың бірі - қоғамдық қарым-қатынас, әлеуметтік-таптық мәселелер. Бұл тақырыпты ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, халықтың мақалдары да кеңінен қамтып, тереңнен толғайды, көп мәселелердің сырын аша отырып, халықтық әділ сын айтады. Қоғам өмірінде кездесетін және халыққа жат жағдайларды халық мақалдары өткір сөзбен түйреп отырады. Жалтақтауды білмейтін, турасын айтатын халық өзінің осы аталған тақырыптағы мақалдарында аз сөзбен мағынасы терең, мәні зор мәселелерді көтереді, неше түрлі әдемі бейнелер жасайды, естен кетпейтін теңеулер тудырады.

Қоғамдық мәселелерді халық мақалдары таптық тұрғыдан қарастырады. Бұл ретте халық мақалдарында алдымен сөз болатыны ел билеу мәселесі, хан, би, сұлтан, қожа-молдалар жайы.

Ұлы Қазан көтерілісіне дейін қазақ халқы ауыр жағдайда тіршілік етті. Қоғам өмірінде еңбекші халықтың құқы болмады, езіліп жаншылуда, қаналып, камалуда, әлеуметтік теңсіздікте болды. Қазақ еңбекшілерін сол кезде

үстемдік еткен билеуші тап, оның хандары мен билері, болысы мен сұлтаны, қожа-молдасы, т.б. қапаста ұстады, күн көрсетпеді. Осындай ауыр жағдайда жүрсе де қазақ халқы өзінің ауыз әдебиетін тудырып, өз тұрмыс-күйін, арман-мүддесін бейнеледі. Мұнымен қатар, қанаушы таптың халыққа жасаған әділетсіздіктерін, зорлық-зомбылықтарын, әлеуметтік теңсіздікті әшкерелеп көрсетті, халыққа қас адамдардың жағымсыз бейнесін жасады. Бұл да халық мақалдарынан орын алды.

Халық мақалдары қанаушы тап өкілдерінің жауыздық іс-әрекетін, мінез-құлқын, халыққа жат қылықтарын тайға таңба басқандай етіп әшкереледі. «Хан ақымақ болса, халық күйзелер», «Биің қылаң болса, жұртың ылаң болар», «Төреге ерген ер тоқымын арқалар», «Қансоқта жеп ит семіреді, пара жеп би семіреді», «Қойды құртан бүлдіреді, елді сұлтан бүлдіреді», «Бай қасына барып, бақыр болмасаң маған кел; хан қасына барып, басын жоймасаң маған кел», «Теңгелі жерде теңдік жоқ» деген мақалдар тарихи шындықтың сырын ашады. Хан, би, төре, сұлтан, т.б. халықтың қас дұшпаны, елді алдаушы, паракұмар, әлеуметтік теңсіздікті тудырушылар екендіктерін көрсетеді; олар жайында халық өзінің әділ сынын, турашыл бағасын, айтады, таптық көзқарасын білдіреді.

Әрине, еңбекші халық осындай теңсіздік, қаналу жағдайында жүрсе де, ол өзін үстем тап адамдарынан кем санаған емес. Байлық әлеуметтік дәрежесі кем болғанымен ақылойы, еңбегі артық екендігін мақалдары арқылы да дәлелдеп көрсетеді. Мұны «Кілемге бергісіз алаша бар, ханға бергісіз қараша бар», «Қарадан шыққан хан жақсы», «Данышпан айтса - ел айтқаны, елдің қамын жеп айтқаны», «Бақпен озған патшадан, мимен озған қара артық» деген мақалдардан көреміз. Сондай-ақ, еңбекші халық ауыр өмір талқысын көре тұра, сары уайымға салынбайды, мұңайып түңілмейді, болашақта жарқын тұрмысқа жетеміз деген ойынан күдер үзбейді. «Батқан күннің атар таңы бар», «Уайым түбі сары алтын, сарғайған жетер мұратқа» деп, жақсылықты болашақтан күтеді, соған жететініне кәміл сенеді.

Халық мақалдары қоғамдық мәселелерді сөз еткенде, қожа-молдалар, діни ұғым жайын да қарастырады; бұған да көңіл бөліп, сын-бағасын беріп отырады. Қазақ халқы дін жолын қуған, дін үгітіне мүлде беріліп кеткен халық емес. Қазақтар дін сөзін екі жағдайда ғана есіне алатын секілді: басына ауыртпалық түсіп, қысылған кезінде немесе қатты ауруға ұшыраған күнінде құдай дегенді, дін сөзі дегенді аузына алады, басқа түскен қауіптен құтылу жолын іздеп қарманады. Ал басқа уақытта қазақтың діншіл, құдайшыл болуы өте сирек кездеседі.

Діни сенімі осындай болған қазақтар қожа-молдалар айтатын, солар тарататын үгітке онша көп илана қоймайды, оған кейде сықақ, әжуа түрінде қарайды. Мұнымен қатар, қожа-молдалар, олар айтатын діни үгіттер еңбекші халықтың қамын емес, қанаушылардың пайдасын көздейтінін, олардың үстем тап адамдарымен бірлесе отырып халықты езетіндігін мақалдары арқылы бейнелейді. Осы ретте мағынасы терең халық мақалдары қожа-молдалардың жағымсыз бейнесін жасайды, оларды обырлар, халықты алдап басын

айналдырушылар деп көрсетеді. «Сопы сұмнан шығады», «Қисық арба жол бұзар, дүмше молда ел бұзар», «Өлеңді жерде өгіз семіреді, өлімді жерде молда семіреді», «Анқау елге - арамза молда» деп дін иелерін келекеге айналдырады. Қожа-молдалар өздерінің үгіт сөзінде дүниедегі ең адал, ең әділ, ең турашыл - періште десе, оған халық «Алтын көрсе періште жолдан таяды» деп сын айтады, періште жайындағы діни ұғымды бекерге шығарады.

Дін үгіті бойынша, әрбір адам күніне бес рет намаз оқуға, бірнеше рет дәрет алуға тиісті; солай еткен адам ғана жұмаққа барады-мыс. Халық бұл ұғымды да сықақ етеді, «Дәрет дамбал шірітер», «Мың жұмақтан бір күнгі тірлік артық» - деп қорытынды жасайды. Сондықтан да, халық «Алладан ойбайым тыныш» деп, өзіне түсініксіз дін сөздеріне, дін үгіттеріне бой ұрмайды.

Әрине, дін жайында шығарылған мақалдарда халықты діни ұғымдармен күресуге, оған қарсылық көрсетуге шақыратын үгіттер жоқ. Ондай әңгімелерді халық ертеде ашық айта да алмаған. Бірақ халық дінді, діни ұғымдарды, оларды таратушы қожа-молдаларды сынайды. Әжуа, келеке, мазақ етеді. Мұның өзі дінге қарсы ашық күреске шақыру болмаса да, халықтың дінге көзқарасы қандай екендігін айқындайды.

Халық мақалдарының қоғамдық мәні бар тақырыптарының бірі - оқу-білім, тазалық-тәрбие, мінез-құлық, әдет-ғұрып жайлары. Бұлар жөнінде халықтың ойы, көзқарасы, шығарар қорытындысы, айтар ақыл-өсиеті қандай екендігі байқалады. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жиіркеніш тауып бездіру аталған тақырыптағы мақалдардың басты мәселесі.

Өнер-білім, оқу, ғылым жайын сөз қылғанда, халық мақалы әңгімені бұлардың адам баласына тигізетін пайдасы көп екендігін көрсетуден бастайды. Жақсылығы көп жарық дүние - оқу-ғылым арқылы жасалады дей отырып, оны қараңғылық пен надандыққа қарама-қарсы қояды, салыстыру жасап, түйінді қорытынды шығарады. «Оқу – білім бұлағы, білім - өмір шырағы», «Оқыған озады, оқымаған - тозады», «Білек сүріндіре алмағанды - білім сүріндіреді», «Өнерліге өлім жоқ», «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады», «Білімдіге - дүние жарық, білімсіздің түбі ғаріп», «Өнерлінің өрісі - ұзақ» деген мақалдарымен халық өнер-білімді, оқу мен ғылымды аса жоғары бағалайды. Бағасын бере отырып, ақылын айтады: оқы, үйрен, білімді бол! - дейді. Әрине, оқу, білім алу жолы оңай еместігін де халық мақалына қосады. «Оқу - инемен құдық қазғандай» қиын екендігін аңғартады. Бірақ қиыншылықтан қорқып оқымай қалуға болмайды, оқи берсе, оған ынта-жігермен беріле кіріссе, адам баласы мақсатына жетеді деп көрсетеді. Халық «оқу оқы, білім ал» дегенді текке айтпайды, білім алған адам халыққа қызмет етеді, пайдасын тигізеді, халықтың ілгерілеп алға басуына үлкен үлес қосады деп түйеді. Ал адам оқымаса, оған ұмтылмаса қараңғылық пен надандықтың шырмауына түседі, ғарыптік халге ұшырайды деп біледі. Сондықтан да халықтың бұл алуандас мақалдары жас ұрпаққа арналған үгіт, ақыл-өсиет, нақыл сөз болып отырады. Өмір бойына оқи бер, «оқып болдым, жетілдім» деуден сақ бол дегенді де ескертеді.

Денсаулық, тазалық, тәрбие жайындағы мақалдардан халықтың ерте заманнан келе жатқан және тұрмыс-тіршілігінде сыналған тәжірибелері орын алғандығын байқаймыз. «Ауру - астан», «Саулық негізі - тазалық», «Денсаулық - зор байлық», «Көзің ауырса, қолынды тый; ішің ауырса, тамағыңды тый», «Аурудың алдын ал», «Жасында салақ болсаң, бара-бара былық боларсың» сияқты мақалдар халықтың денсаулық, тазалық жайындағы ұғым-түсінігін көрсетеді, тазалық сақтаған адам ауру-сырқаудан аман болады деп біледі. Мұнысы - халықтың бүгінгідей дәрігері, емханасы болмаған кезде жасаған тәжірибесі, содан шығарған қорытындысы, жұрттың үлгі алуы үшін айтқан нақыл сөзі.

Адамның мінез-құлқы, халықтың әдет-ғұрпы да мақалдардан елеулі орын алады. Бұларға халық көпшілік бұқара тұрғысынан қарайды. Халыққа жақсы, жағымды көрінетін, үлгі алуға жарайтын мінез-құлықты, сондай әдет-ғұрыпты мақалға қосады. Халық алдында адал, турашыл, шыншыл, әділ болу, халық жүктеген міндетті абыроймен орындау, өтірік-өсек айтпау, жалқау болмай еңбек-кәсіп ету, кіші пейіл болу, жолдастықты сақтау, досқа жәрдем-көмек беру, ашу шақырмай ақылмен іс істеу т.б. сияқты жақсы мінезді қадірлеп үлгі етеді. Мұны жол-жоба, ақыл-өсиетке айналдырады. Халық ұғымында не нәрсе жақсы деп танылса, мақалдар соны құптап отырады. Сондай-ақ, ертеден келе жатқан әдет-ғұрыптың ішінен халық өз мүддесіне, көпшілік тілегіне қабысатындарын ғана алып, мақалынан орын береді. Ал халық тілегіне, көзқарасына жатпайтын әдет-ғұрыпты дәріптемейді.

Қазақ мақалдарына жоғарыда жасалған қысқаша шолу - ауыз әдебиетінің бұл түрі - мазмұны жағынан болсын, тақырыбы жағынан болсын орасан көп дүние екендігін көрсетеді.

Қазақ мақалдарының өзіне тән негізгі бір ерекшелігі – аз сөзбен көп мағына беретіндігінде. «Аз сөз - алтын, көп сөз көмір» деп отырып, халық өзінің мақалдарында мазмұнды әңгіменің «тобықтай түйінін» береді, ой-пікірін, көзқарасын әрі терең, әрі ашық айтады.

Мақалдың сөз саралауы олпы-солпы болмайды, етек- жеңі жинақы, ықшам келеді. Айтылатын пікір, жасалатын қорытынды, берілетін баға толық дәлелденген, шындалып, шынайыланып жонылып, өткірленіп келеді. Сондықтан да, мақал оралымды, өткір болады. Мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отырады.

Ішкі құрылысы жағынан алғанда, мақалдар екі түрлі: біріншісі - айтайын деген ойын ашық етіп бірден, турасынан білдіреді («Жауды аяған жаралы қалады», «Бірлігі жоқтың - тірлігі жоқ», т.б.). Екіншісі — негізгі ойды астарлап айтатын, ишаратпен білдіретін мақалдар. Қазақ мақалдарының біразы осы соңғы түрге енеді. Мұның мысалдарына «Жығылсаң нардан жығыл», «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» деген мақалдарды жатқызуға болады. Сырт қарағанда бұл мақалдарда айтылатын ой айқын, әрқайсысы өз орнында тұрған секілді. Бірақ олардың түпкі мағынасында басқа әңгімелер жатады. «Жығылсаң нардан жығыл» дегенде, нардан жығылып құлауды айтып отырған жоқ, нардай үлкен іске ұмтыл, мақсатыңа жете

алмасаң, ол айып емес деген ойды білдіреді. «Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме» деуде тура мағына болумен қатар, астарлап айтылған жанама мағына бар. Ол сырлас болмаған, сырын білмеген адаммен бірден ашына-жай болудың қолайсыз жағдайға душар ететінін аңғартады. Сондай-ақ, «Түйенің үлкені көпірден таяқ жер», «Керек тастың ауырлығы жоқ», «Қысқа жіп күрмеуге келмес», «Аузы күйген үріп ішер» деген тәрізді мақалдарды алсақ, бұлардың ішінде тура мағынадан гөрі, астарлап айтылған, жанама түрінде берілген мағына, ой-пікір жатқанын байқаймыз. Айтайын деген негізгі ойды осы сияқты жанама түрде астарлап айту мақалдарға тән ерекшелік болып табылады.

Мақалдарға тән ерекшеліктің бірі - оның құрылысында. Мақалдар, көбінесе, бір сөйлемнен құрылады («Кеңесті ел - кемімес», «Тіл - қылыштан өткір», «Ақыл жастан шығады, асыл тастан шығады» т.б.). Осындай бір сөйлем арқылы-ақ мағынасы терең, мазмұнды әңгімелерді жеткізе алады.

Мақалдардың құрылысында дыбыс үндестігі, бір дыбысты не бір сөзді қайталаушылық, сөз ұйқасымы айрықша орын алады. Мақалды бұлай етіп құру, оның мазмұнын тереңдете түсумен қатар, айтылатын негізгі ойды көркемдеп жеткізуге себепкер болады, соған көңіл аударады. «Болған іске болаттай берік бол», «Үміт - үзілмес», «Ерлік – елдің сыны», «Болған кісі болдым демес, болдым десе, болғаны емес» дегендерден дыбыс қайталаушылықтың, дыбыс үндестігінің үлгілерін көреміз.

Мұнымен қатар, қазақ мақалдары, көбінесе, өлеңнің жеті-сегіз буынды жыр түрінде жасалады. Негізгі ойды аз сөзбен өткірлеп, жеткізе айтуды көздеумен бірге, оның әдемі, көркем және ұйқасымды болып келу жағын да қарастырады. Бұл ретте кейбір мақалдар бір шумақтан тұратын өлең сияқты. Бұған: «Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішер; ер басына күн туса, етігімен су кешер», «Арық деген жаман тай, жазға шығып ат болар; жамандығың сезілсе, жақын кісі жат болар», «Жамандықты көп қусаң, құтылмас пәле жолығар, жақсылықты көп қусаң, бақ-дәулетің молығар» деген мақалдар мысал бола алады. Мұндай мақалдар кейде терең мағыналы толғау, нақыл сөз есебінде де айтылады.

Мақал мен мәтел құрылысы, түрі, сөз саптасы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас келеді. Бірақ өзара айырмашылығы да бар. Басты айырмашылық - бұлардың мазмұнында.

Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық қорытынды, тұжырымды түйін болып отырады. Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтелдер, көбінесе, сөз айшығы, көркем теңеу, сөз кескіні («Көппен көрген ұлы той», «Құрыққа сырық жалғап», «Қызым саған айтам, келінім сен тында», «Тілге тиек жасап», «Ханнан қазық, биден тоқпақ», т.б.) ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады. Мәтел айтайын деген ойын турасынан білдірмей, жанама түрінде, әртүрлі салыстыру, теңеу арқылы жеткізеді; кейбір сөздерін тыңдаушының өзі аңғарып түсінер деген оймен

әдейі қалдырып кетеді. Бұл мәтелдің өзіне тән ерекшелігінің бірі болып табылады.

Мақал — нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де айтылады. Ұйқасқа («Қайраңы жоқ көлден без, қайырымы жоқ ерден без»), аллитерацияға («Етігін шешпей ер шыңаймас»), ассонансқа («Қатты жерге қақ тұрар, Қайратты ерге бақ тұрар») құрылады. Мақалдар тура және ауыспалы мағынада қолданылады. Ауыспалы мағынадағы сөздер ішкі астары бар, тұтас бір ойды білдіреді («Бір жеңнен қол шығар, бір жағадан бас шығар»), («Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер»), («Ел — ырыстың орманы, ер — ырыстың қорғаны»), («Ер жігіт үш ақ үй тігеді, үш қара үй тігеді»). Мәтел — өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мысалы, «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке» — мәтел. «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың» — мақал. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді. Ақын-жазушылардың ұтымды сөздерінің біразы Мақал-мәтелге айналған: («Ұылымды іздеп, дүниені көздеп» — Абай), («Жалғанды жалпағынан басып өтіп» — Жамбыл, т.б.).

Қазақ ауыз әдебиетінен орын алған және ерте заманнан бастап бүгінгі күнге дейін даму, өсу үстінде келе жатқан жанрдың бірі – жұмбақтар. Ол - барлық елдің ауыз әдебиетіне ортақ жанр.

Халық шығармасының жұмбақ түрін зерттеген ғалымдардың айтуына қарағанда, жұмбақ ертедегі адамдардың, бүкіл ұжыммен еңбек-кәсіп ету, тұрмыс-тіршілік құру тәжірибесінен туған. Алғашқы кезде адам баласына дүниедегі заттардың, жаратылыс құбылыстарының барлығы, олардың сыры, неден жасалатындығы мәлім болмаған, жұмбақ болған. Бірақ адам баласы сол жұмбақты шешуге тырысқан, білу жолын қарастырған, айнала қоршаған жаратылыс дүниесін, оның құбылыстарын, еңбек-кәсіп құралдарын, әртүрлі хайуанаттар жайын бір-біріне салыстыру арқылы тануды көздеген. Ол үшін өздеріне таныс бір затты екінші бір бейтаныс затқа салыстыра отырып немесе сол заттардың бір-біріне ұқсас белгілеріне қарап, олардың қандай зат екендігін, неден шыққандығын анықтаған. Жұмбақтардың алғашқы үлгілері осылай шыққан.

Бертін келе, адам баласының ой-өрісі, дүниетанымы, білім көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап аңғарған кезде жұмбақтар алғашқы қалпынан өзгере бастайды. Бұл кезде шығарылған жұмбақтарда адамға таныс заттардың немесе жаратылыс құбылыстарының сыртқы белгілері ғана алынады, соған қарап жұмбақ шығарылады. Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін,

жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ал заттың өз атын жасырын ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз.

Халық жұмбақтарының тақырыбы өте көп. Жаратылыс дүниесі, табиғат жайы, еңбек-кәсіп құралдары, хайуанаттар мен өсімдіктер, адам және оның өмірі, өнер-білім, техника т.б. жұмбақтардың басты тақырыбы болумен қатар, мазмұны да болады. Бұл тақырыптардың бәрі жұмбақ көлеміне енгенде, әрқайсысы жалпылама түрде алынбай, бөлшектене, жекелене алынады.

Жұмбақтардың мол тақырыбының бірі адам баласының жаратылыс дүниесін тану әрекетіне байланысты туған деуге болады. Бұл тақырыптағы жұмбақтардан адамдардың дүние танудағы ой-өрісі, түсінігі, табиғат құбылыстары жайындағы ұғымдары да көрініп отырады. Олар Ай мен Күнді, Жер мен көкті, от пен суды, қыс пен жазды, қар мен жаңбырды, жел мен құйынды, т.б. жұмбақ еткенде, өздерінің ұғым-түсінігіне жақын нәрселерге салыстырады.

Аспан әлемі жұмбақ көлеміне енгенде көз жетпейтін дария, үлкен көк шатыр, кең сарай бейнесінде алынады. Кейде сол аспан әлемін мекендеушілер кімдер екенін жұмбаққа қосады. Мәселен:

Көріп едім бір үлкен дарияны,
Барша қыз мекен етіп жатыр оны.

Ішінде ерлі-байлы екі аққу бар,

Жарықтық жеті сарбас балалары, - деп, аспанды - дарияға, жұлдыздарды қызға, Ай мен Күнді - аққуға, Жетіқарақшыны - балаға теңейді.

Ай мен Күн, жұлдыз, Жетіқарақшы, үркер, Шолпан үнемі парланып жұмбақталмайды, әрқайсысы өз алдына бір жұмбақ болып та отырады. Сонда күнді алма деп немесе күміс табақ, ақ сандық деп бейнелейді.

Жұлдыздар, көбінесе, ақ моншақ, меруерт, шашылған тары, ұсақ тас немесе қыз бейнесінде жұмбаққа қосылады («Үй үстінде ұсақ тас», «Там басына тары шаштым», «Тақиям толған сөк, ертенгісін дым да жоқ», т.б.).

Айды жұмбақ еткенде, көбінесе оның үш мезгілі (жана туған ай, айдың жартысы, айдың толған кездері) бөлшектене алынады. Әр мезгіліне бөлек-бөлек бейне табады: «Көп бауырсақ ішінде бір қалаш», «Жабық астында жарты күлше», т.б. Мұнымен қатар, Айды су бетіне түскен сәулесімен де суреттеп отырады. Мысалы:

Қонақтап күнде келер су бетіне,

Пар келмес гауһар затты келбетіне.

Мекені су жүзінде көрінеді,

Тамаша, қарап тұрсам суретіне.

Халық аспан әлемінен Шолпан, Үркер, Жетіқарақшы, кемпірқосақ, найзағайды да жұмбағына енгізеді. Әрқайсысына ұқсас келетін сыртқы бейне, сурет, сипат, белгі табады. Шолпан, Үркер, Жетіқарақшыны, көбінесе, құс бейнесінде (Жетіқарақшыны - үйрек, Үркерді - балапан, Шолпанды - тоты құс деп) суреттейді.

Жаратылыс тақырыбына шығарылған жұмбақтардың бірсыпырасы жерге байланысты айтылады. Бұл ретте жұмбақ көлеміне енетіндер: жер, су, от, боран, қар, тау, тас, өсімдік, т.б. Жерді жұмбақ еткенде өлшеусіз пішілген бір дүние, көлеміне көз жетпейтін кілем түрінде сипаттайды (мысалы: «Өлшеусіз піштім, жіпсіз тіктім», «Зер-зер кілем, зер кілем, көтерейін десем зор кілем», т.б.) Суды жыланға теңейді немесе ағысымен аңғартады («Жылт-жылт еткен, жырадан өткен», «Өзі тоқ, көлеңкесі жоқ»). «Отқа жанбас, суға батпас» деп мұзды, «Жер түбінен боз жорға ат келеді» деп боранды жұмбақ етеді.

Жер әлемін жұмбаққа енгізгенде оған жер бетіне шығатын өсімдіктерді де қосады. Бұл ретте халықтың жұмбақтарынан егін, шөп түрлері орын алады, әрқайсысының шаруашылыққа пайдасы көп екендігін көрсетеді. «Аласа терек, алпыс бұтақ, бұтақ сайын ұя, ұя сайын жұмыртқа» деп егіннің басын жұмбақтайды. Қауын-қарбызды көгенде жатып семірген көк лаққа теңейді. «Қырға кілем жайдым» деп, жазғы жасыл жер көрінісін бейнелі түрде бейнелейді.

Қазақ жұмбақтарының күрделі бір тақырыбы - төрт түлік мал, жалпы хайуанаттар жайына арналады. Мал өсіріп кәсіп еткен, оның сырын жақсы білген халық төрт түліктің өзіне тән мінезі мен қасиетін, адам баласы үшін жасайтын қызметін, келтірер пайдасын айтып жұмбағына қосады. Төрт түлікті жұмбақ еткенде, әрбір малдың аты айтылмайды, тек мүшелері айтылады. Бұл тақырыптағы жұмбақтар «Төсек астында төрт бауырсақ» (сиырдың емшегі), «Екі кісі қарауыл қарады, бір кісі шөпек терді» (түйенің өркеші, ерні) секілді болып келеді. Кейде әр түліктің неше айда төлдейтінін де жұмбақ арқылы білдіреді. «Он екі түйе, он жылқы, тоғыз сиыр, бес ешкі» дегенде түйенің он екі айда бір боталайтынын, жылқы он айда құлындайтынын, сиыр тоғыз айда бұзаулайтынын, ешкі бес айда лақтайтынын көрсетеді.

Хайуанаттармен қатар, қазақ жұмбақтарынан шыбын - шіркей, күрт-құмырсқа, бақа-шаян, т.б. қысқасы, барлық жәндіктер дүниесі орын алады. Бұл тақырыптағы жұмбақтар «Ұшқанда өлең айтады, қонғанда жер қазады» (қоңыз), «Кішкене ғана қара тас, атан түйе тарта алмас» (қарақұрт), «Елек-елек тарым бар, көтере алсаң бәрін ал» (құмырсқа және илеуі), «Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды» (шегіртке) сияқты болып келеді.

Жұмбақтардың аса бір мол тақырыбы - еңбек-кәсіп құралдары және тұрмысқа керекті жабдықтар жайына арналады. Бұл тақырыптағы жұмбақтар үлкенді-кішілі құрал-саймандардан бастап, ыдыс-аяқ, ине-жіпке дейін қамтиды. Арба, шана, қамыт-сайман, ер-тұрман, балға, балта, қысқасы, барлық шаруа құралдары, үй жабдықтары, киім-кешек, ыдыс-аяқ, ине-жіп, т.б. жұмбақ көлеміне енеді. Мысалы:

Ізі бар, қадамы жоқ аяғының,

Тимейді ұшы жерге аяғының.

Қос қолды хайуанға арта салып,

Салады әуезіне баяғының, -деп арбаны суреттейді. Немесе «Өзі батыр, жасырынып жатыр» (қақпан), «Тұрса түйедей, жатса қояндай» (ер-тоқым), «Алдын айпар, жанын жайпар» (шалғы), «Ерте тұрдым, екі айыр жолға

түстім» (шалбар), «Екі шеті жұдырықтай, ортасы қылдырықтай» (тұтқыш), «Кішкене ғана тостаған, көтеріп мені тастаған» (үзенгі), «Бір тыққанда екі күйрық» (ине, жіп), «Кішкене ғана ақ күшік, жүгіре-жүгіре буаз болды» (ұршық), «Ұзын күйрық сауысқан, бір көлдің суын тауысқан» (қауға), «Отыз омыртқа, қырық қабырға, бәрін ұстап тұрған - ауыз омыртқа» (отызы уық, қыркы - кереге, ауыз омыртқасы - шаңырақ) деп жұмбақ етеді.

Қазақ жұмбақтарының тақырыбы және мазмұны жағынан әрі күрделісі, әрі көбі: оқу-білім, өнер, техника жайын суреттеуге арналады. Кеңестік дәуірде қазақ халқы экономикасы өркендеген, мәдениеті гүлденген елге айналды, оқу-білім, техникаға ие болды. Ертедегі қазақтардың түсіне енбеген, тек арманы болған мәдениет ордалары, оқу-білім беретін орындар, техника құралдары көбейді. Қазақ жастары оқуға ұмтылды, әртүрлі жоғары мамандықтар алды, техниканы меңгерді. Қазақ аулының тұрмысына енген бұл жаңалықтар халықтың ауыз әдебиетіне, соның ішінде жұмбақтарға үлкен әсер етті; тақырыбы мен мазмұны жаңа жұмбақтар тууына себепкер болды. Аталған тақырыптағы жұмбақтар өнер-білім, оқу, техниканы жалпылама түрде алмайды, әрқайсысын ажырата, жекелеп алады және нәтижесін айтады. Мысалы, оқу оқып, білім алуға керекті жабдықтар мен құралдарды сипаттау арқылы оқу-білім жайы жұмбақталады. Бұл ретте жұмбаққа енетіндер: қағаз, қарындаш, қалам, әріп, кітап, географиялық карта, дәптер т.б. Жұмбақ қалам мен қарындашты жүйрік жорғаға, сия сауытты - тастан соғылған, суы таусылмайтын құдыққа, әріптерді - ағайындас адамдарға теңейді.

Ауыз әдебиетінің басқа түрлері секілді, жұмбақтардың өзіне тән ерекшеліктері бар. Ең алдымен жұмбақтар тапқырлыққа құрылады. Жұмбақтың өзі де, оның шешуі де асқан тапқырлықпен құрылуға тиісті. Сонда ғана ол жұмбақ болады.

Жұмбақта фантазиядан да деректілік, нақтылық басым келеді. Ол жұмбақ көлеміне енетін нәрселерді алыстағы бұлдырдан емес, адамның көз алдындағы, күн сайын көріп, біліп отырған нәрселерін жұмбақ етеді. Бұл нәрселерді жалпылама түрінде алмай, бөлшектеп, жекелеп алады, әрбір заттың бөлек-бөлек бөлшектеріне айрықша көңіл аударады. Мәселен, жұмбаққа сиырды енгізгенде, оның өзін айтумен қабат, мүйізін де, емшегін де, сүтін де бөлек жұмбақ етеді. Жұмбақ өз көлеміне енетін заттарды сыртқы белгісі, сыртқы кескін көрінісімен сипаттайды. Мұнымен қатар жұмбақ әрбір затты құлаққа естілетін дыбыс белгісімен де бейнелейді. Мысалы: «Әуеден күбі түсті, күбінің түбі түсті», - деп күннің күркіреуін жұмбақтайды.

Жұмбақтың өзіне тән бір ерекшелігі - жұмбаққа алынатын нәрселерді атқаратын қызметіне қарап көрсетуінде. Мәселен, құлыпты жұмбақ еткенде:

Ә, керемет бір ит бар
Үй бағады, үрмейді,
Аяғы жоқ жүрмейді.
Рұқсатсыз ол иттен

Ешкім үйге кірмейді, – деп келеді. Жұмбақтардың көпшілігінде осы ерекшелік айрықша көзге түсіп отырады.

Кейде жұмбақ әрбір заттың неден істелгенін тегі қандай екенін, кейіннен, қандай күйге түскенін де сипаттайды. Мысалға үйге ұсталатын ши туралы жұмбақты алайық. Онда:

Өз елімде шөп едім,
Желкілдеген боз едім.
Қолға түстім, қиылдым,
Он жерімнен буылдым, - делінеді.

Ал тұзды «Судан шығады, судан қорқады» деп жұмбақтайды.

Жұмбақтарда көп кездесетін ерекшеліктің бірі заты жақын заттарды парлап қосарлап айтуында. Ай мен Күн, Жер мен көк, қыс пен жаз, күн мен түн, қол мен аяқ т.б. жұбымен алынып жұмбаққа қосылады. Жұмбақтың қайсысы болса да негізгі ойды көркем бейне және оралымды ұшқыр сөз арқылы білдіреді. Көркемдік суреттеу құралы болып табылатын теңеу, метафора жұмбақта көп қолданылады. Бір нәрсені екіншісіне теңеп, салыстыра отырып бейне жасайды.

Қазақтың жұмбақтары, өзінің құрылысы, сөз айшығы жағынан мақал мен мәтелге ұқсайды және көбінесе өлең түрінде келеді, ұйқасым, ырғақтарды сақтап отырады. Мұнымен қатар, жұмбақтарда да дыбыс үндестігі, дыбыс қайталаушылық, сөйтіп барып айтайын деген ойға тыңдаушының көңілін бөлушілік көп кездеседі. Мұны «Жаралғанда жабысқан» (адамның не заттың аты), «Ти десем тимейді, тиме десем тиеді» (ерін), «Тақиям толған тары» (жұлдыз), «Өлсең де өлмейді, өлмесең де өлмейді» (адамның есімі) сияқты жұмбақтардан көреміз.

Сонымен, қазақ халқының ерте заманда туып, бүгінгі күнге дейін өсу, жаңару үстінде келе жатқан жұмбақтары тапқырлыққа, білмегенді білуге ұмтылдыратын, білімдік, тәрбиелік мәні бар халық шығармасы деп қараймыз.

Жаңылтпаш - халық әдебиетінің шағын жанрлық түрінің бірі. Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма жаңылтпаш аталады.

Жаңылтпаш айту үшін біршама жаттығып, төселу керек. Әр сөзді бұзбай, бұрмаламай айту басты шарт. Сонымен бірге жаңылтпаш баланың халық өмірін, әртүрлі құбылыс сырын тереңірек танып-білуге жәрдемдеседі. Мәселен:

Жақсы атты әп-сәтте,
Асқаттар ақсатты.
Ақсатса, жақсы атты,
Ақсақты, тоқсақты,
Жаза алмай бас қатты.
Кім болар жақсы атты.

Бұл жаңылтпашта сөздерді дұрыс айтып, мағына-мазмұнын дұрыс түсінуді ғана мақсат етіп қалмай, жақсыға жақын болуға ыңғайлау да, адамшылыққа баулу да анық байқалады. Екінші бір жаңылтпашта:

Қырық құрықты,

Қырық сырықты,
Орманшы санап қырықты
Қырыққа қосып қырықты,

Сәл ойланып тұрыпты,-деп іс-әрекет арқылы баланы ойлауға жетелейді.
Түйсік-түсінігін айтуға әрекет етеді.

Жаңылтпаштар ұғымға жеңіл қара сөз түрінде, көбіне ұйқасып келетіндіктен баланы жалықтырмайды.

Топ бала, топ бала,
Ойнап жүр топтала.
Зымырап допты ала,
Қуады көп бала.

Немесе:

Қарамайын қарағайдың,
Қаламайын, жаламайын,
Қарағайдың қарамайын,
Қасына енді жоламайын.

Мұның бәрі де баланы дұрыс сөйлеуге үйрететін мал-тәсіл. Сонымен қатар жаңылтпаштардың танымдық та, тәрбиелік те мәні зор.

Өтірік өлеңдер - қазақ фольклорының ертеден келе жатқан қызықты жанры. Бұл топтағы өлеңдердің желісі шындықтан алыс, адам сенбейтін оқиға, көріністерге құрылатын күлкілі, қызықты болып келуі керек. Әрине, өмірде болатын ақиқатты керісінше мүлде жоққа шығарып, адам нанбайтындай етіп айту үлкен тапқырлық пен ұшқыр қиялды қажет етеді. Шындықты бұрмалау шындық туралы түсінікті бекіте түседі. Бала ойға келмейтін өтірікті тыңдағанда жақсы әсер алады.

Қаңтарда қар үстіне ағаш ектім,
Үйретіп қара қоңыз арба шектім.
Шіркейдің ең жүйрігін тандап мініп,
Өлшедім бірін қоймай жер мен көктің.
Ауыры бұл жалғанның үрген қуық,
Жығылдым көтере алмай әлім құрып.
Тең қойып қара нарға артып едім,
Тұрды ғой әрең зорға үш ұмтылып.

Осы мысалдардағы іс-әрекет тым көтеріңкі әсірелеу тәсілімен суреттелген. Сондықтан өтірік өлеңдер мазмұны жағынан күлкілі болып келеді. Күнделікті өмірдегі қалыпты жағдайды ешуақытта адам сенбейтіндей кереғар желіге құру өтірік өлеңдердің басты шарты.

Жүз салған қорғасыннан қара балтам,
Шығады он матадан сыңар қалтам.
Дәулеттің құдай берген арқасында
Көшкенде жүз түлкіге жүгінді артам.

Өтірік өлеңде тарыдай нәрсені таудай етіп, не керісінше таудай нәрсені тарыдай етіп көрсету қажет. Сонда ғана ол бала жанын еліктіріп, арман-

қиялын қанаттандыра түседі. Нақтылы деректерді мол шеберлікпен үндеген фантастикалық дәрежеге жеткізу өтірік өлеңдердің негізгі бір ерекшелігі.

Күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі таныс зат, құбылыстарды қарама-қарсы шендестіре әсірелей суреттеу арқылы адам ойына келмейтін дәрежеде қиыннан қиысуы керек.

Өрмекші ұясынан арқан естім,
Ағаштан бұрғы жасап тасты тестім.
Жаздағы қатқан мұздан ара жасап,
Жолы жоқ жан баспаған тауды тестім.

Бұл күллі шақыратын тауып айтқан тапқырлық. Мұндай өтірік өлеңді тыңдаған баланың көңілі сергиді, сөздің астарлы сырын ұғады.

Бала үшін дүниенің бәрі құпия. Олар жұмбақ-сырды білуге құштар. Сондықтан, халықтың тұрмыс-тіршілігімен сабақтасып жатқан өтірік өлеңдердегі мазмұн қызықтығы мен жымдаса қиысқан шеберлік жас өспірімдерді еріксіз баурайды.

Өгізім судан тайып таға қақтым,
Ойланбай осы ақылды дереу таптым.

Немесе:

Қамысты жылқы ұстауға құрық қылдым,

Жусаннан үйге тіреу сырық қылдым, - деп келетін өлең жолдарын бала құмарта тындайды. Өтірік өлең арқылы аса қызықты сипатқа ие болған құбылыстарды салыстыра білуге ынта-ықыластары арта түседі. «Өтірік өлеңнің өтірік екендігін түсіну үшін алдымен шындықты білуі керек. Бала сол білгенін өлеңдегі өтірікпен салыстыра отырып ойына бекітеді». Сонымен, өтірік өлең баланың ойын оятып, зейін-зердесін кеңейтеді. Оларды болжам жасап, ойлауға жетелейді. Шындық пен өтіріктің ара жігін аңғара білетін тапқырлыққа үйретеді. Өтірік өлеңнің қара сөзбен айтылатын түрі де бар.

Тұжырым. Мақал-мәтелдер және жұмбақтар бір ғасырдың, ғана жемісі емес. Мақал-мәтел-халық ауыз әдебиетінде ерте заманнан келе жатқан, өзіндік ерекшеліктерімен танылған халықтың асыл ойының көркем жиынтығы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін шешетін асыл мұра, ақылына ақыл қосатын, жарқын болашағына дұрыс бағыт сілтейтін, өмірді танытатын қамқоршы. Халықтың өмір сүру барысындағы барлық тәжірибенің өнегелі өсиеттері айтылған, халық даналығы сақталған. Қазақтың мақал-мәтелдері – көркем әдебиетте сөздің әрін келтіретін, айтайын деген ойдың мағынасын толықтыратын, сонымен қатар ұтымды да ықшам қолданатын әдемі форма. Өйткені бұл-мол тәжірибенің ұзақ уақыт әбден сұрыпталған, екшелген, сыннан өткен асыл түйіні.

Жұмбақ – адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанр. Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар. Бұл жанрға Аристотель «Жұмбақ – жақсы жымдасқан метафора» деп анықтама берген. Жұмбақ әдебиеттің ежелгі үлгілерінде, ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндіктен оны ғылымда «фольклорлық жанр», «халықтық поэзияның

шағын түрі», - деп санау орын алған. Алайда, қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің, әсіресе, балалар әдебиеті авторларының шығарм-ғында Жұмбақтар топтамасы жиі кездеседі. Сондықтан, оны тек фольклорлық жанр аясында шектеуге болмайды.

Бақылау сұрақтары

1. Мақал-мәтелдердің өздеріне тән ерекшеліктері мен айырмашылықтары? Олардың тура мағынасы мен ауыспалы мағынасын қалай ажыратуға болады?
2. Жұмбақтардың шығу тарихы туралы білесіз бе? Жұмбақтардың өзіне тән ерекшеліктері қандай?
3. Неліктен жұмбақтардың басым көпшілігі жаратылыс тақырыбына шығарылған деп ойлайсыз?
4. Мақалдардың тақырыбы, жасалу жолы мен құрылысы туралы не білесіз? Ішкі құрылысы жағынан алғанда мақалдар неше түрге бөлінеді? Мысал келтіріңіз.
5. Жаңылтпаштар мен өтірік өлеңдердің танымдық, тәрбиелік мәні?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. I том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
4. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. II том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.
6. Садырбайұлы С. Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдері. Алматы: Қазақ университеті, 2023.-230 б.